

QO'SHILGAN QIYMAT SOLIG'I MA'MURIYATCHILIGINING XITOIY TAJRIBASI

CHINA'S EXPERIENCE IN THE ADMINISTRATION OF VALUE-ADDED TAX (VAT)

¹**Matkarimov Dilshodbek
Ilxomovich**

¹*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchi,
ORCID: 0009-0000-1696-3205*

Annotatsiya Annotation

Uzb. - Maqolada qo'shilgan qiymat solig'i bazasini hisoblashning o'ziga xos xususiyatlari, uni aniqlashdagi ayrim murakkabliklar va muammolar tahlil etilgan hamda soliq bazasining shakllantirishni takomillashtirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Bundan tashqari, qo'shilgan qiymat solig'i bazasini aniqlash va hisoblash yuzasidan kiritilgan o'zgarishlar va qo'shimchalarni qo'llash natijalarga asosanib tegishli xulosalar shakllantirilgan va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Eng. - Studying the administration of value-added tax in our country is also related to the improvement of value-added tax. The article analyzes the specific features of calculating the value-added tax base, some complications and problems in its determination, and focuses on issues of improving the formation of the tax base. In addition, based on the results of the changes and additions made in determining and calculating the value-added tax base, appropriate conclusions were formed and recommendations were developed.

Kalit so'zlar: Keywords:

❖ *qo'shilgan qiymat, qo'shilgan qiymat solig'i bazasi, soliq, budjet siyosati, budjet, soliq ma'murchiligi, soliq salohiyati, normativ tahlil, soliq yuki, soliq hisoboti, soliq tushumlari, soliq imtiyozlari.*

❖ *value added, value added tax base, tax, budget policy, budget, tax administration, tax potential, regulatory analysis, tax burden, tax reporting, tax revenues, tax benefits.*

Kirish.

O'zbekistonda o'sib borayotgan iqtisodiyot sifatida soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish hamda QQS ma'muriyati sohasida o'ziga xos chora-tadbirlar va amaliyotlarni qabul qildi. O'zbekistonda soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish tartibi va QQS ma'muriyatining o'ziga xos jihatlari haqida umumiy ma'lumot berib, mamlakatda soliq qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlashda tadbirkorlik subyektlari uchun qulay muhit yaratish muhimdir. Bundan tashqari, O'zbekistonning soliq to'lovchilarga xizmat

ko'rsatish va QQS ma'muriyatiga bo'lgan yondashuvi raqamlashtirish va xalqaro savdodagi global tendensiyalarga mos ravishda rivojlanmoqda. Bu esa O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan korxonalarning o'ziga xos xususiyatlari va oqibatlarini har tomonlama o'rganish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.

Rus iqtisodiy lug'atida QQSni aniqlash quyidagicha ifodalagan: "Korxonada tovar va xizmatlar sotishdan olinadigan tushumlar hamda tashqi bozorning boshqa ishlab

chiqaruvchilaridan olingan xomashyo va yarim tayyor mahsulotlarning narxi o'rtasidagi farq sifatida hisoblangan ushbu korxonaning qiymatini oshiruvchi miqdorda soliq undiriladi (Rayzberg, 2008) [1].

Bir-biriga yaqin fikrlar bilan mamlakat qonunchiligida belgilangan ta'riflarni qo'llab-quvvatlagan olimlardan Polyak, Romanovskiylarning (2008) fikricha: "Qo'shilgan qiymat solig'i - ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida yaratilgan va sotilgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning qiymati va ishlab chiqarish hamda aylanma mablag'larga sarflangan moddiy xarajatlarning qiymati sifatida aniqlangan qo'shimcha qiymatning bir qismini budjetga olib chiqish shaklidir" [2].

Toshmatov (2012) "Qo'shilgan qiymat solig'i bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan sotilgan tovar, bajarilgan ish va xizmatlarning bozor narxiga nisbatan hisoblangan bilvosita soliqdir deya ta'riflagan" [3].

Pavlova va Dorojkolarining (2014) fikricha, "agar QQSning soliq stavkalarini kamaytirsak, unda budjet daromadlari sezilarli ravishda kamayadi, bu esa mablag'lar taqsimlanishining ko'payishiga olib keladi [4]. Boshqa tomondan agar ta'riflarni ko'rib chiqsak, ko'pchilik tashkilotlar soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlashni kuchaytiradilar, bunga ruxsat berilmaydi, chunki davlat budjeti kamroq moliyaviy resurslarga ega bo'ladi" deb hisoblaydi.

Iqtisodiy adabiyotlarda qo'shilgan qiymat solig'ini «Yevropacha» soliq deb ham atashadi. (Romanovskogo, Vrublevskoy, 2007) [5].

Qo'shilgan qiymat solig'i fransuz iqtisodchisi Moris Lore (1958) nomi bilan bog'liq bo'lib, 1954-yilda Kot-d'Ivuar fransuz koloniyasida yangi soliq sifatida sinovdan o'tkazilgan, 1958-yilda esa Fransiya joriy etilgan. Keyinchalik Yevropaning barcha mamlakatlariga 1972-yil oxirigacha o'z

hududida xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun QQSni joriy etish bo'yicha buyurtma berishgan. Hozirgi kunda 137 ta mamlakatda QQS joriy etilgan [6].

Mohammad Alizadeh, Masoume Motallabilar (2016) esa qo'shilgan qiymat solig'i va davlat xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq qilib, ijtimoiy farovonlikni ta'minlash uchun davlat xarajatlarini qisqartirish, natijada esa QQS stavkasini ham pasaytirishni ilgari suradi [7].

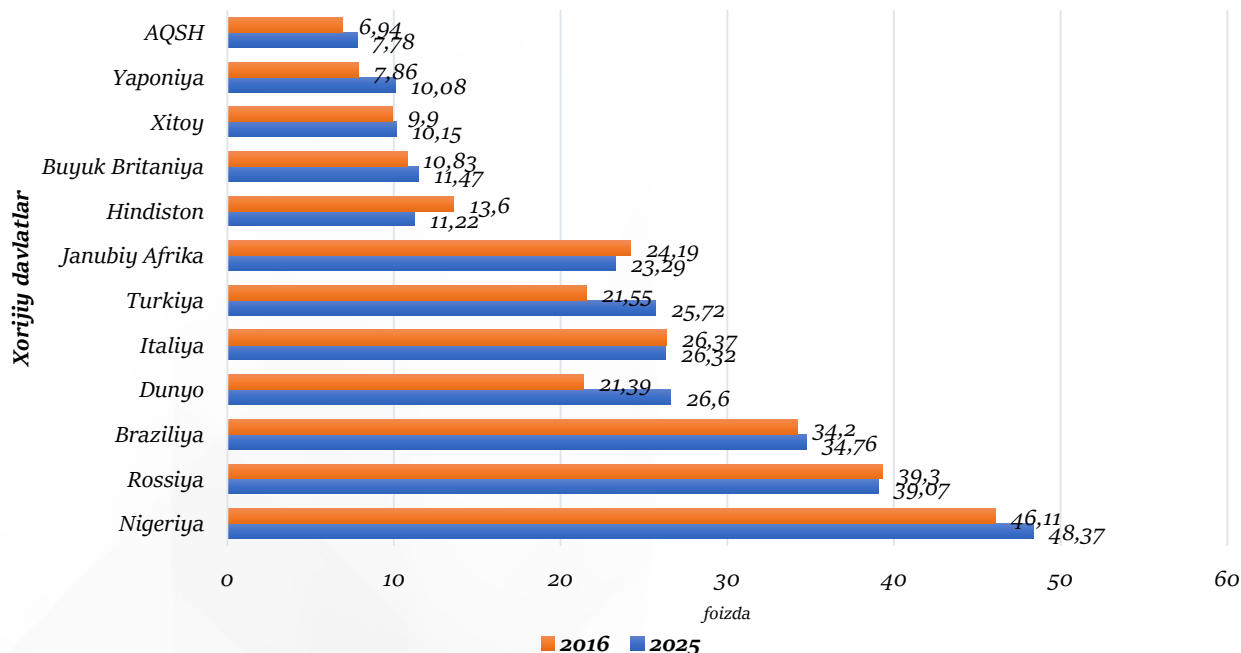
Sabine Freizer tomonidan "O'zbekistonda soliq ma'muriyati islohoti va fiskal nazorat" (2006) nomli tadqiqotida O'zbekistonda soliq ma'muriyatchiligini isloh qilishning umumiy ko'rinishini beradi va soliq yig'ish mexanizmlarini takomillashtirish muammolari va imkoniyatlarini yoritadi [8]. Muallif soliqlarni undirish jarayonini yaxshilashga soliq to'lovchilarni o'qitish va tushuntirish ishlarini yaxshilash, shaffoflik va mas'uliyatni oshirish, soliq ma'muriyatchiligi tizimini modernizatsiya qilish orqali erishish mumkinligini taklif qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Maqola ishidagi muammoni o'rganish uchun tizimli tahlil, ilmiy mushohada, analiz va sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, aholi bandligini ta'minlash, daromadini yanada oshirish va hayot sifatini yuksaltirish, qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash, bu jarayonda soliq yukini pasaytirishga atroflicha yondoshilgan. Shu ma'noda, soliq va budjet siyosatining asosiy yo'nalishlari doirasida qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha bir qator muhim yangiliklar, jumladan xorij tajribasi o'rganilgan.

1-rasm. Yashirin iqtisodiyotning xorijiy davlatlar YaIM ning tarkibidagi miqdori (foizda) [9]

ACCA (Association of Chartered Certified Accountants) buxgalterlik bo'yicha yetakchi xalqaro tashkilot bo'lib, 178 mamlakatlarni moliya, buxgalteriya hisobi va audit sohasi mutaxassislarini birlashtirgan ushbu tashkilot ma'lumotlariga tayanib 18-rasmda ko'rishimiz mumkinki, Dunyo bo'yicha 2016-yilda 21,39 foiz hisobida 2025-yil prognozlariga asosan 26,6 foizga qadar o'sishi kuzatiladi. Nigeriya davlati esa yashirin iqtisodiyotning eng yuqoriligini belgilaydi.

Mazkur 1-rasmda "Ma'lumotlarida 2016-yilda ACCA tashkiloti Rossiyadagi norasmiy sektor ulushini YaIMning 39,07 foizini (yoki 33,55 trillion rubl) deb, Yaponiyada esa 7,86 foizni (yoki 23,2 trln yena (190 mlrd dollar) hisoblagan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, 2025-yilga borib, Yaponiyada o'sish va Rossiyada o'zgarishsiz qoladi - YaIMning taxminan 39,3 foizi. "Rossiyadagi yashirin iqtisodiyot eng yuqori ko'rsatkichlardan biri bo'lib, jahon o'rtacha ko'rsatkichidan deyarli 84 foizga yuqori" - deydi ACCA biznes-tahlil bo'limi rahbari Fey Chua" [9].

Ilmiy ish doirasida, chet davlatlar soliq tizimida QQS ma'murchiligi o'rganilib, samaradorlik ko'rsatkichlari va uning natijasi

erishilgan yutuqlar amaliyotga joriy qilinishi yuzasidan ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, bugungi kunda yuqori rivojlangan Xitoy xalq Respublikasi soliq tizimi, QQS ma'murchiligi yuritilishi chuqur o'rganilib, O'zbekiston Respublikasi soliq tizimiga oid yangiliklari amaliyotga joriy qilinishi yuzasidan ilmiy ish yakunida takliflar ishlab chiqildi.

Shuningdek, 2023-yil 18-oktabr kuni "Bir makon, bir yo'l" tashabbusining 10 yilligini nishonlanib, iqtisodiy hamkorlik va soliq ma'murchiligidagi malaka almashinish borasidagi say-harakatlar o'z tasdig'ini topib, ko'plab yangiliklar amaliyotga joriy qilindi.

Jumladan, Xitoy Xalq Respublikasida qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar to'g'risida yoritilgan.

Xitoy Xalq Respublikasi - 1,4 mlrd. aholiga ega bo'lgan, 56 ta etnik guruhlardan tashkil topgan, buddist, musulmon hamda xristian dinlariga e'tiqod qiluvchi, 9,6 mln.km² maydonga ega, Osiyo qit'asida joylashgan yirik davlatlardan biri. Poytaxti Pekin (Beyjing) shahri. Egallagan maydoni Rossiya va Kanadadan keyingi dunyodagi 3-yirik davlat. 14 ta davlat bilan o'zaro chegaradosh va shundan 8 ta davlat bilan dengiz orqali chegaradosh.

Aholisining 92 foizi Xitoylik va Xan etnik guruhiga ta'aluqli.

Xitoy sotsialistik davlat hisoblanib, Kommunistik-Sotsial Partiya asosiy partiya hisoblanadi. 1978-yilga qadar ushbu davlat yopiq davlat hisoblanib, ushbu davrdan so'ng ochiqlik siyosatini amalga oshirishni boshlagan. 2001-yilda Xalqaro Savdo tashkilotiga a'zo bo'lgan. Dunyoning 500 ta yirik kompaniyalarining 490 tasi Xitoyga investitsiya kiritgan bo'lib, iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xitoy xalq respublikasi quyidagicha rivojlanish tarixiga ega bo'lib, 1979-yil - dastlab tajriba tariqasida QQS joriy qilingan. 1994-yil soliq tushumi sifatida e'tirof etilgan. Shundan so'ng deyarli oradan 15-yil o'tib, 2009-yil tadbirkorlik maqsadida foydalaniladigan ko'char mulklar (yangi xarid qilingan uskunalar) xarid qilinganda to'langan QQS summasi hisobga olinishi yuzasidan qonun ishlab chiqildi va amaliyotga joriy qilingan. 2013-yil - QQS stavkasining tarkibi 17, 13, 11 foiz va ayrim tajriba loyihalarida biznesga soliqlar o'rniga 6 foiz tashkil qilgan. 2016-yil - biznesga soliqlarni to'laonli QQS bilan almashtirish uchun yangidan yaratilgan ko'chmas mulk qiymatidagi QQS hisobga olinishi belgilandi. 2017-yil - QQS stavkalari tarkibi soddalashtirilgan holda 3 turdagi 17, 11 va 6 foiz stavkalar amalda qoldirildi. 2018-yil - QQS ning ayrim stavkalari pasaytirilib 16, 10 va 6 foiz miqdorlarida belgilandi shuningdek, ayrim tarmoqlar uchun soliq imtiyozlari saqlab qolindi. 2019-yil - Ko'chmas mulki xaridi uchun to'langan QQS bir yo'la hisobga olinadigan bo'ldi shuningdek, soliq stavkalari yana pasaytirilib 13, 9 va 6 foiz miqdorlarida belgilandi. Shu bilan birga, QQS o'rnini qoplashning oddiy tizimi joriy qilindi. 2022-yil - QQS o'rnini qoplashning keng qamrovli tizimi amalda qo'llanila boshlandi. Xitoy xalq respublikasining QQS ma'muriyatchiligi to'g'risidagi faktlar va ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Jumladan, QQS to'lovchilar va hisobotlarida tovarlarni

realizatsiya qiluvchi, qayta ishlash, ta'mirlash va mehnat xizmatlarini ko'rsatish va sotish xizmatlarini taklif qiluvchi yoki nomoddiy aktivlarni, ko'chmas mulkni sotuvchi va tovarlarni import qiluvchi barcha soliq to'lovchilar QQS to'lovchisi hisoblanadi. Soliq to'lovchilar toifasiga korxonalar, ma'muriy birliklar, davlat muassasalari, harbiy qismlar, ijtimoiy tashkilotlar va boshqalar kiradi.

QQS to'lovchilar tovar aylanmasi hamda hisobga olish imkoniyatiga qarab umumiy hamda kichik (small-scale) QQS to'lovchilarga bo'linadi. Kichik QQS to'lovchilarning yillik tovar aylanmasi 5 million yuan (8,0 mlrd. so'm)dan oshib ketgan taqdirda umumiy QQS to'lovchi sifatida qayta ro'yxatdan o'tish uchun ariza taqdim etishi lozim.

Umumiy soliq to'lovchilar soliq hisobotlarini oylik topshiradi hamda to'laydi. Istisno tariqasida banklar, moliya tashkilotlari, ishonch va investitsiya kompaniyalari, kredit kooperativlari hamda Moliya vazirligi va Davlat soliq boshqarmasi tomonidan vakolat berilgan boshqa soliq to'lovchilar choraklik hisobot topshirishlari mumkin.

Kichik soliq to'lovchilar esa hisobotlarni har choraklik taqdim etadi. Biroq, ixtiyoriy tartibda ushbu korxonalar ham har oyda hisobot taqdim etishlari mumkin. Ular hisobot taqdim etish tartibini yil boshida tanlashlari lozim hamda yil davomida o'zgartirish mumkin emas.

Taqdim etilgan hisobot soliq organlarining avtomatlashtirilgan tizimlari orqali quyidagilar bilan taqqoslanadi (tekshiriladi):

- Umumiy soliq to'lovchilar va kichik soliq to'lovchilar tomonidan chiqarilgan QQS hisobvaraqlari;
- Umumiy soliq to'lovchilar tomonidan olingan chegirma sertifikatlari;
- Soliq to'lovchilar tomonidan to'langan soliqlar davlat g'aznasiga o'tkazilganligi;
- Imtiyozli QQS bo'yicha taqdim etilgan ma'lumotlar;

- QQS hisobotini solishtirish uchun zarur bo'lgan boshqa ma'lumotlar.

Soliq hisobotlari ma'lumotlar bazasida mavjud ma'lumotlar bilan taqqoslanganda tafovutlar aniqlanmasa, dastur avtomatik ravishda soliq nazorati mexanizmini (tax control equipment) qulfdan chiqaradi, bu esa korxonaga EXF rasmiylashtirishni davom ettirish imkoniyatini beradi.

Agar hisobotlarda kamchilik aniqlansa "Golden Tax Project Phase III Core Collection and Management System" tizimi hisobotni tasdiqlashni rad etadi hamda nomuvofiq ma'lumotlarni tekshirib qo'rish hamda hisobotni qayta taqdim etish uchun soliq to'lovchiga qaytaradi. Soliq to'lovchi hisobotdagi ma'lumotlar to'g'riligini tasdiqlasa, tizim taqqoslash natijasiga qaramasdan hisobotni saqlab qoladi hamda elektron hisobvaraqlar faktura yaratish imkoniyatini blokdan chiqaradi.

Biroq, hisobotdagi ma'lumotlardan hech bo'lmaganda bir turdagi ma'lumot kuch monitoringi (force monitoring) tizimidagi ma'lumotlarga mos kelmasa, hamda soliq to'lovchi hisobot to'g'riligini tasdiqlagan taqdirda ham hisobot qabul qilinishiga qaramasdan EXF yaratish imkoniyati blokdan chiqarilmaydi. Ushbu holatlarda soliq to'lovchi asoslantiruvchi hujjatlarni soliq organlariga taqdim etishlari lozim.

Agar taqdim etilgan hisobotlarda soliq to'lovchilarda soliq solish bilan bog'liq jiddiy noqonuniy xatti-harakatlar, masalan, schyot-fakturalarni noto'g'ri rasmiylashtirish gumoni mavjud bo'lsa, tizim orqali hisobotni ko'rib chiqish uchun Audit departamentiga yuboriladi. Audit departamenti tegishli hujjatlar asosida hisobotni tekshirib chiqqandan so'ng "qulfn ochish ma'qullangan" degan tugma bosilganda, tizim soliq to'lovchilar uchun soliq nazorati uskunasi blokdan chiqaradi. Xuddi shunday QQS o'rnini qoplashda xam raqamli mexanizm joriy qilingan.

Xitoyda QQSni qaytarish tizimining evolyutsiyasini quyidagicha yondashuvlarni sanab o'tishimiz mumkin, jumladan Xitoy xalq respublikasida qo'shilgan qiymat solig'ida manfiy farq summasini qoplab berishda birinchi marta 2018 yilda bir martalik QQSni qaytarish mexanizmi jadal rivojlandi. Ilg'or ishlab chiqarish asbob-uskunalari, texnikalarini ishlab chiqaruvchilar, zamonaviy xizmat ko'rsatish sohalari hamda elektr tarmog'i korxonalari uchun QQS summasini bir marta qaytarib olish tizimi joriy etilgan. Oradan 1-yil o'tib esa, ya'ni 2019-yil 1-aprel, QQSni qaytarish tizimi sanoat korxonalari uchun joriy etildi. Shu yilning 1-iyunida Nometall mineral mahsulotlar, umumiy va maxsus texnikalar (asbob-uskunalar), kompyuter, aloqa va boshqa elektron qurilmalar ishlab chiqaruvchilar uchun har oyda to'liq hajmda QQS o'rnini qoplashga ruxsat berildi. 2021-yil 1-aprel - QQS o'rnini qoplash mumkin bo'lgan 5 ta yangi sanoat sohalari (tibbiy, kimyoviy tola, temiryo'l, suv osti va kosmik transport uskunalari, elektr mashinalar va asbob uskunalari ishlab chiqaruvchilar) qo'shildi. 2022-yil 1-aprelda xam kichik va mikro korxonalar, ulgurji va chakana savdo korxonalari ham oylik asosda QQSni qaytarish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Qo'shilgan qiymat solig'ida manfiy farq summasini qoplab berish uchun kimlar ariza taqdim eta oladi degan savolga quyidagicha javob beriladi:

- A yoki B soliq xavfi reytingiga ega bo'lishi;

- Qolgan soliq turlari bo'yicha ortiqcha to'langan soliqlarni firibgarlik yo'li bilan qaytarib olmagan bo'lishi;

- Oxirgi 36 oy ichida soliq organi tomonidan ikki marta yoki undan ko'p soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlik uchun javobgarlikka tortilmagan bo'lsa.

Ariza taqdim etish tartibi va ko'rib chiqish muddatlari xam o'zida 5 ta bosqichni qamrab oladi. Jumladan, birinchi qadamda soliq

to'lovchi QQS o'rnini qoplash to'g'risida soliq organlariga Elektron soliq byurosi yoki oflayn soliq xizmati ofislari orqali ariza taqdim etadi hamda arizaning haqiqiyliigi, ishonchliligi va yaxlitligi uchun javobgar hisoblanadi. Ikkinchi qadamda soliq departamenti ariza kelib tushgan sanadan keyin 10 kun ichida arizani belgilangan tartibda ko'rib chiqadi hamda QQSni qaytarish yoki arizani rad etish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Uchinchi qadamda Soliq departamenti QQSni qaytarish to'g'risida sertifikatni soliq to'lovchiga taqdim etadi hamda bir nusxasini Xitoy Xalq Bankining G'azna departamentiga yuboradi. To'rtinchi qadamda g'azna

departamenti qaytarish to'g'risida sertifikatni qabul qiladi hamda soliq to'lovchining bank hisobraqamiga qaytaradi. Xitoy xalq respublikasida QQS stavkalari xam turlicha bo'lib, xar bir yo'nalish uchun quyidagicha belgilangan bo'lib, Umumbelgilangan QQS to'lovchilar (tovar aylanma 5 mln.yuandan yuqori) , bazaviy stavka- 13 foiz, ayrim tovarlar savdosi (masalan ko'chmas mulk) – 9 foiz , transport va dizayn xizmatlari- 6 foiz, Tegishli litsenziyasiz tibbiy jarrohlik xizmati – 6 foiz. Kichik (small-scale) QQS to'lovchilar uchun 2023-yildan – 1 foiz (oldingi stavka – 3 foiz). Kichik QQS to'lovchilarda hisobga olish huquqi mavjud emas.

1-jadval

Xitoy Xalq Respublikasining 2014-2023-yillar davomidagi soliq tushumlari va unda qo'shilgan qiymat solig'ining ulushi hamda dinamikasi*

Ma'lumot uchun: 2023-yilda 1 yuan = 1587 so'm, 1 AQSh dollari = 7 yuan

Yillar kesimida	QQS tushumi (trln. yuan)	O'sish dinamikasi (%)	Jami soliqlar tushumlari (trln. yuan)	O'sish dinamikasi (%)	QQS ulushi (%)
2014	2.88	9.1	11.05	9.9	26.1
2015	3.09	1.7	11.91	7.8	25.9
2016	3.11	0.8	12.49	4.8	24.9
2017	4.07	30.9	13.04	4.4	31.2
2018	5.64	38.5	14.44	10.7	39.1
2019	6.15	9.1	15.64	8.3	39.3
2020	6.23	1.3	15.8	1	39.5
2021	5.68	-8.9	15.43	-2.3	36.8
2022	6.35	11.8	17.27	11.9	36.8
2023	4.87	-23.3	16.66	-3.5	29.2

*Muallif tomonidan Xitoy Xalq Respublikasi to'g'risidagi rasmiy manba ma'lumotlari asosida shakllantirilgan.

Xorij tajribasini o'rganish bilan bir qatorda, iqtisodiyotda xufiyona aylanmani qisqartirishda qo'shilgan qiymat solig'i ma'muriyatchiligini takomillashtirish bilan bog'liq masalalar keltirilgan. Iqtisodiy jihatdan korxonalarda xufiyona iqtisodni qisqartirishga ular to'layotgan soliq yuki va jamiyatda ishbilarmonlik muhitini rivojlanganligi xam axamiyat kasb etadi. QQS stavkasini pasaytirilishi iqtisodiy sektorda "soya"da

turgan korxonalarni qonuniylashtirilishiga olib keladi.

Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi tahlillariga ko'ra, Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) stavkasining 15 foizdan 12 foizgacha pasayishi O'zbekistonda ishbilarmonlik muhiti o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, lekin bu 2023-yil yanvar oyida anomal sovuq sabab yuzaga kelgan ob-havo tufayli u qadar sezilmadi.

darajada qolmoqda – 80 ball, bu barcha tarmoqlarda yuqori optimizm bilan qo'llab-quvvatlanadi. fevral oyida qurilish sohasida kutish ko'rsatkichida sezilarli sakrash qayd etildi. Keyingi 3 oy ichida o'z biznesi holati yaxshilanishini kutayotgan tadbirkorlarning ulushi 82 foizni tashkil etdi, tovarlar va xizmatlarga talabning yanada oshishini 75 foiz tadbirkor kutayotganini qayd etdi va 68 foiz tadbirkorlar xodimlari sonini ko'paytirishni rejalashtirmoqda. Tadbirkorlarning 26 foizi keyingi 3 oy ichida o'z tovarlari xizmatlari narxining oshishini kutmoqda. Umuman olganda, joriy holat ko'rsatkichlari va kutilayotgan taxminlar o'rtasidagi bog'liqlik iqtisodiyotning rivojlanishidagi ijobiy tendensiya keyingi 3 oy ichida davom etishini anglatadi.

2022-2023-yillarda o'tkazilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan ochiq muloqotlari natijasida Tadbirkorlarning 49 foizi o'z faoliyatida to'siqlarga duch kelganligini bildirgan. Moliyalashtirish va yer uchastkalaridan foydalanishdagi to'siqlar, soliq ma'muriyatchiligi va soliq stavkalari bilan bog'liq muammolar, shuningdek, elektr va gaz ta'minotidagi uzilishlar qayd etildi. Biznes yuritishda turli to'siqlarning kamayishi ham ko'rsatkichlarni yaxshilash omili bo'lishi mumkin. Shunday qilib, masalan, oy davomida hech qanday to'siqlar yo'qligini qayd etgan respondentlarning ulushi 1 foizga oshdi. Sanoat sektorida moliyalashtirish bilan bog'liq muammolarga duch kelgan tadbirkorlarning ulushi 2 foizga kamaydi, yuqori soliq stavkalari bo'yicha shikoyatlar yana 6 foizga kamaydi. Sanoat sektoridagi yangi yer uchastkalaridan foydalanishdagi qiyinchiliklar va gaz ta'minoti muammolari kabi to'siqlarning ulushi deyarli o'zgarishsiz qoldi. Qishloq xo'jaligi vakillari suv ta'minoti (- 4%) va yuqori soliq stavkalari muammolarini (- 3%) kamroq tilga olishdi.

Qurilish sektorida soliq ma'muriyatchiligi muammolari bo'yicha shikoyatlar soni 3 foizga kamaydi va gaz ta'minoti bilan bog'liq

qiyinchiliklarga duch kelganlar ulushi yana 4 foizga kamaydi. Xizmat ko'rsatish sektorida elektr va gaz ta'minoti bilan bog'liq muammolar ulushi mos ravishda 8 va 3 foizga sezilarli darajada kamaydi. Biroq jamiyatda xufiyona iqtisodiyotni qisqartirish uchun, qadam va qadam tizimli ishlar amalga oshirish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda yuqoridagilarga asosanib, shuni ta'kidlash kerakki, bizning maqsad xufiyona iqtisodiyotni milliy iqtisodiyotimizdagi ulushini keskin qisqartirish va uning yuzaga kelishini oldini olishdir. Bizning tadqiqot doirasida naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini rivojlantirish, qo'shilgan qiymat soliq tizimini soddalashtirish va soliq yukining tengligini ta'minlash, raqobat muhitini yaxshilash va bozorlarni erkinlashtirish va budjet shaffofligini ta'minlash hamda xabardorligini oshirishga qaratilgan. Taklifimiz qo'shilgan qiymat solig'i tizimini raqamlashtirish orqali shunday tartib taomillar yaratilishi kerakki, soliq to'lovchilar xufiyona faoliyat bilan shug'ullanishdan olgan daromadiga qaraganda, intizomli soliq to'lovchi sifatida yuritgan faoliyati orqali davlat va jamiyat oldida ko'plab preferensiyalar va kelgusidagi ish faoliyatiga qo'shimcha manbalar keltirib chiqarishiga zamin yaratilishiga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi soliq to'lovchilarga ko'rsatilgan sifatli xizmatlar orqali soliq to'lovchilar davlatdan minnatdorlik tuyg'usini yaratuvchi ishlar tashkil qilinishiga qaratilgan.

Xorijiy mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, so'nggi o'n yil ichida mamlakatlar uchun yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishda eng muvaffaqiyatli umumiy jihatlardan biri bu naqd puldan foydalanishni kamaytirishga qaratilgan raqamli to'lov tizimini takomillashtirish va kengaytirish hisoblanadi. Shu sababli, ushbu tizimni O'zbekiston Respublikasida takomillashtirish yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-

yil 30-oktabrdagi PF-6098-sonli [16] bilan tashkil etilgan yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha maxsus komissiyaning asosiy vazifalaridan biri etib naqdsiz to'lovlarni kengaytirish choralarini ko'rish belgilangan.

Bundan tashqari, Farmon bilan tashkil etilgan yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo'yicha maxsus komissiyaning asosiy vazifalaridan biri etib naqdsiz to'lovlarni kengaytirish choralarini ko'rish belgilangan.

Jahonning deyarli barcha mamlakatlarida yashirin iqtisodiyot mavjud bo'lib, hozirga qadar hech bir mamlakatda uni butkul yo'q

qilishga erishilmagan. Lekin, ko'p davlatlarda bunday iqtisodiyotning ulushi va ta'siri minimal darajada kamaytirilgan. Bu haqda gapirganda Yevropa davlatlari tajribasini misol qilib keltirish mumkin. Negaki, bu davlatlarning aksariyati yashirin iqtisodiyot va korrupsiyaga qarshi kurashishda soliq mexanizmlariga alohida e'tibor qaratgan. Chunki aynan soliqlarning yuqori darajadaligi ko'p hollarda yashirin iqtisodiyotning palak otishiga turtki beradigan omillardan hisoblanadi.

2-jadval

Xorijiy davlatlarda to'lovlari elektronlashtirishning 5-yil mobaynidagi iqtisodiyotdagi xufiyona sektorni qisqartirilishiga ta'siri (2017-2021-yillar uchun) [15]

Davlatlar	Yashirin iqtisodiyotdagi ulushi (2016-2021-yillarda foizda)	Yashirin iqtisodiyotdagi ulushining o'zgarishi (foizda)		YaIM da o'zgarish (mlrd dollar)		Soliq tushumlaridagi o'zgarish (mlrd dollar)	
		Quyi chegara	Yuqori chegara	Quyi chegara	Yuqori chegara	Quyi chegara	Yuqori chegara
Braziliya	36,5	-1,2	-1,4	14,8	17,7	8,4	10,1
Xitoy	14,5	-0,6	-0,7	49,7	59,6	28,8	34,6
Hindiston	23,3	-2,8	-3,5	46,4	58,8	18,1	23,1
Italiya	19,5	-0,9	-1,1	12,0	14,4	9,3	11,2
Keniya	33,7	-2,1	-2,5	1,1	1,3	0,9	1,1
Nigeriya	53,4	-9,3	-13,3	13,2	19,7	4,1	6,3
Polsha	17,4	-0,5	-0,6	1,1	1,3	0,9	1,1

Xorijiy mamlakatlarda elektron to'lov tizimini rivojlantirishda keshbek berilishi eng keng tarqalgan metodlardan biri hisoblanib, bu asosan QQS bo'yicha imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Janubiy Koreya ushbu tizimni rivojlantirish maqsadida debit va kredit kartalar uchun soliq imtiyozlarini joriy qilish bo'yicha turli xildagi qarorlar qabul qildi. Natijada, o'n yillik muddat ichida kartochkalar bo'yicha tranzaksiyalar 15 foizdan 65 foizgacha ortdi.

Shu bilan birga, QQS bo'yicha imtiyozlar berish tizimi Lotin Amerikasi mamlakatlarida keng tarqala boshlandi. Masalan: Urugvayda debit kartalar uchun 4 foiz va kredit kartalar uchun 2 foiz imtiyozlar berilgani elektron to'lov

tizimini 42 foizga oshirdi. Bu esa, o'z navbatida, debit karta tranzaksiyalarini 2016-yilda 65 foizga va 2017-yilda 78 foizga oshirdi.

Dunyo mamlakatlarida iste'molchilar tomonidan plastik kartochkalar orqali tovar va xizmatlar uchun amalga oshirilgan to'lovlardagi aylanmaning 0,5 foiz miqdorida soliq manbalari hisobiga keshbek berilish tizimini joriy qilish tajribasi mavjud.

Bundan tashqari, elektron tizim orqali to'lovlarni amalga oshirishda QQS bo'yicha imtiyozlar berilishi 2017-2021-yillarda Nigeriyada yashirin iqtisodiyot ulushining 9,3 foizdan 13,3 foizgacha va Hindistonda 2,8 foizdan 3,5 foizgacha qisqartirishga sabab bo'ladi. Braziliyada esa yashirin iqtisodiyot

ulushini 1,2 foizdan 1,4 foizgacha qisqartirib, YaIM qo'shimcha 17,7 mlrd. dollargacha o'sishiga olib kelishi mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, naqd pulsiz to'lov tizimlarini rivojlantirishda Hisob-kitoblarni naqdsiz va elektron to'lov tizimlari orqali amalga oshirilganda QQS stavkasini tushirish yo'li bilan xaridorlarga va sotuvchilarga keshbek va bonuslar ko'rinishida imtiyozlar berish taklif etiladi. (Masalan, QQS stavkasi 12 foiz bo'lsa, uni keshbek yoki bonus sifatida 8 foiz ga tushirish). Shuningdek, beriladigan keshbek va bonuslar hajmini oshirish (Masalan QQS hisobiga 1 foiz o'rniga 3 foizlik keshbek taqdim etish) iste'molchilarni iqtisod qilishga motivatsiyasini oshirish hisobiga yashirin iqtisodiyot hajmini qisqartirishga yordam beradi. Bundan tashqari, iste'molchilarning keshbeklarni qaytarib olishlarini qulaylashtirish kerak. Masalan, elektron to'lovlardan foydalanganda 3 foizlik keshbek evaziga iste'molchining hisob raqamidan 100 ming so'm yechib olinishi o'rniga 97 ming so'm yechib olinishi.

Xulosa va takliflar.

Mamlakatimizda yashirin iqtisodiyot darajasini pasaytirish, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda soliq va ma'muriy javobgarlik

sohasini qisqartirish, soliq qonunchiligi talablariga rioya qilish tartib-taomillarini avtomatlashtirish va uning tartibini soddalashtirish ishlari jadallik bilan olib borilmoqda. Shu bilan birga, soliqqa tortish tizimini va tamoyillarini, soliq to'lovlarining amalga oshirilishini hisobga olish tizimini imkon qadar soddalashtirsak, xo'jalik yurituvchi subyektlarda to'g'ri ishlash mexanizmi yuzaga kela boshlaydi va soliqlardan qochish holatlari kamayadi.

Milliy iqtisodiyotimizni xalqaro darajada raqobatbardoshligini oshirish va mahalliy mahsulotlar ulushida eksport hajmini oshirishda qo'shilgan qiymat solig'i ma'murchiligini takomillashtirish muhim masalalardan biri bo'lib xizmat qiladi. Mahsulotlar tannarxini pasayishi va iste'mol tovarlari o'rtasida raqobatbardoshlikni oshirilishi maqsadida soliq to'lovchilarda adolatlilik tamoyili asosida ish ko'rilishi, bir turdagi iste'mol tovariga imtiyoz qo'llanilgan taqdirda, uning tarkibini tashkil qiluvchi mahsulotlarda xam imtiyozlar qo'llanilishi bevosita jamiyatda berilgan imtiyozlarni amalga kiritilishi va iste'mol tovarlar narxlarini sezilarli ta'sir qilishini inobatga olish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Райзберг Б.А. (2008) Современный экономический словарь [Текст] / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М.: ИНФРА-М., – 512 с.
2. Романовский М.В. (2008) Налоги и налогообложение: налог на добавленную стоимость/М.В. Романовский, О.В.Врублевская. – СПб.: Питер., – 576 с.
3. Toshmatov Sh.A. (2012) Qo'shilgan qiymat solig'i. Monografiya .-T: "Moliya",. 15 b; 160 bet.
4. Павлова Е.В., Дорожко Д.А. (2014) Безработица как социально-экономическое явление в современной экономике. Проблемы безработицы в Российской Федерации и меры по её снижению // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление.. № 3 (18). С. 29–31. №2.
5. Романовского М.В., Врублевской О.В. (2007) Налоги и налогообложение: учебник [Текст] / под ред. М.В.Романовского, О.В. Врублевской. – 6-е изд. – СПб.: Питер, – 491 с.
6. Морис Лоре (1958) Налоги и налогообложение: Учебник для вузов. 4-е изд. – И.Д Питер "Во Франции он стал применяться с 1958 г".

7. Mohammad Alizadeh, Masoume Motallabi. (2016) *Studying the Effect of Value Added Tax on the Size of Current Government and Construction Government.* // *Procedia Economics and Finance*. Volume 36,. Pages 336-344.

8. Sabine Freizer tomonidan "O'zbekistonda soliq ma'muriyati islohoti va fiskal nazorat": <https://documents1.worldbank>

9. Теневой сектор будет расти вместе с ВВП. Вадим Вислогужов. 14.07.2017 г. <http://predprinimateli.kurganobl.ru/?p=2517>

10. Tigran Poghosyan va Evgeniya Kolomak (2013) https://www.files.ethz.ch/isn/139068/643172_sa231.pdf

11. Kodeks (2020) O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi - Toshkent: G'afur G'ulom nashriyot uyi.- 640 b.

12. Завалишина И. *Soliqlar: nazariya va amaliyot*. T: 2005, "Iqtisodiyot va huquq dunyosi", 2005. – 539 b.

13. Jingxian Zou, Guangjun Shen, Yaxian Gong. *The effect of value-added tax on leverage: Evidence from China's value-added tax reform.* // *China Economic Review*. Volume 54, April 2019. – Pages 135-146

14. Mohammad Alizadeh, Masoume Motallabi. *Studying the Effect of Value Added Tax on the Size of Current Government and Construction Government.* // *Procedia Economics and Finance*. Volume 36, 2016. Pages 336-344.

15. 2021 AT Kearney and VISA: *Digital payments and the global informal economy*, page: 32.

16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktabrdagi "Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6098-sonli Farmoni.